

մը կայ, որ սովորաբար թշնամի է մարդուս, և երբեմն ալ բարեկամու նպաստաւոր. կը զօրացնէին զանոնք մարդկութեան մեծագոյն ձախողութիւններուն դէմ, և գթութեան ու կարեկցութեան կը շարժէին թշուառացելոց վրայ:

Կը շարունակուի:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀՆԱԽՍՈՒԹԻՒՆ

Արտաշատ:

Վետնաշխարհի անհուն երեսը մարդկային անբաւ վարուց մատենան է, և անոր ամէն մէկ կտորը մի մի էջեր են: Այս անբաւ վարուց մէկ շատն ալ Հայաստան աշխարհի վրայ գրուած է: Բարէ, որչափ ջնջեալ էջեր, որչափ կիսեղծ տողեր կը հանգալին ազգասէր ուղեորի մը տառապագին աչքերուն, երբ իր մտաց թւերովը կը ճանապարհորդէ Հայաստանի ամէն մէկ տեղւոյն վրայ խորհրդածելով, և ցուրտ սարսուռէ մը ըմբռնեալ իր դառն հեկեկահաց մէջ կը հեղձանի: — Առջիկայ պատկերս Արտաշատ քաղաքի յատակագիծն է. Արտաշատ՝ որ մեր աշխարհի կիսեղծ էջերէն մէկն է: Տեղը տարակուսական, արքունիքը փռած, մեծութիւնը չափաւորած: Բայց իր փառքն ստոյգ ու ապահոված է, բարի յիշատակը կանգուն, համբաւը մեծ ու անկորնչելի:

Վանի որ մէկը իր հայրենիքէն հեռու կեցած, հայրենեաց մէկ քաղաքին

Վրժանի կը սեպենք անդրադարձնել տալու հոս մեր բնութեանը՝ թէ այսպիսի անգութ ու գծնեայ կրօնքի մը մէջ ալ, որ ճակատագրին ձեռքը կը մատնէր զմարդիկ, կը ջանային բանաստեղծք մարդկութեան տառապանքները քաղցրացնել մարդկանց աչքին առջև՝ կերպով մը բնացնելով անոնց որ մարդուս ազատութիւնը զերծ է յամենայն կապանաց և անկախ յամենայնէն որովհետեւ բնածին գիտութեամբ մը կը զգային իրենք իրենց սրտերնուն մէջ այս հըր ճշմարտութիւնը:

կամ գաւառին վրայ ուզէ ճառել, կարելի չէ որ սլարզ ու մեկին կերպով նոյն տեղւոյն վրայ ստուգաբանէ: Հիմակուան Արտաշատին վրայ ճառելիքիս մեծ մասը օտարազգի մատենագիրներէն առած եմ, և նոյնը պիտի աւանդեմ առանց անոր ճշմարտութեանը երաշխաւորելու: Բայց մենք մինչև ցերեք օտարածին պատմաց ու աշխարհագրաց պիտի դիմենք, մեզի յատուկ եղած բաներուն վրայ տեղեկութիւն առնելու: Սեր հայրենի քաղաքներուն ու գաւառներուն վրայ տեղեկութիւնը ազգային գրիչներէն ընդունելու կ'անձկանք, և անոնց ակնկալեօք օր ըստ օրէ կը սպառնք: Սեր իղձը ո՞վ գիտէ, մեր սրտհատութիւնը ո՞վ կը տեսնայ:

Արդ այս յօդուածս գլխաւորաբար երկու բանի վրայ պիտի յաճի. մէկը թէ Արտաշատ քաղաքին բուն շինողն ո՞վ է, և երկրորդ՝ թէ հիմա տեղը ո՞ւր է. այս ետքի հատածին մէջ օտարաց ստոյգ կարծուած խօսքերը միայն պիտի բովանդակեմ, աղաչելով մեր ազգային գրիչներուն որ իրենց ջանասէր գործունէութեամբ մեզ աջակցին ոչ միայն Արտաշատին հիմակուան տեղւոյն, դիրքին, կացքին, մեծութեանը, շրջապատին և աւերակաց վրայ մանր տեղեկութիւն մը գրուածքով կամ տպագրութեամբ հրատարակելու և մեր սխալները ուղղելու, այլ և ուրիշ հին քաղաքաց վրայ ալ ընդարձակ տեղագրութիւններ ատեն ատեն հրատարակելու:

Արտաքին ու բնիկ պատմիչները մեզի երկու Արտաշէս կը ցուցնեն որ Արտաշատ քաղաքին շինողն եղած ըլլան: Սէկն է, ըստ արտաքինոց, Արտաշիաս հայկազն իշխանը որ մեծին Անտիոքոսի խորուոց թագաւորին կողմանէ Հայաստանի վերի մասին վրայ կուսակալ կեցած էր, Վրիստոսէ 180 տարիի չափ առաջ: Իսկ երկրորդ, ըստ ազգային աւանդութեան և պատմութեան, Արտաշէս Բ որդի Սանատրուկոյ, Վրիստոսէ 88 տարի ետքը. որ է ըսել, առջի շինողէն 260 տարի ետքը:

Լրտաշխատին շինելը այսպէս կը պատմէ Պլուտարքոս¹ . “Կ’ըսեն թէ Լնտիդոս Հռոմայեցիներէն յաղթուելէն ետքը Լննիբաղ Հայոց Լրտաշ (Artaxe) Թագաւորին քով փախաւ . անոր արքունիքը եղած ատենը շատ օգտակար ու բարի խորհուրդներ տուաւ իրեն : Կեղեցիկ ու բարեբեր տեղի մը վրայ , որ անտէր թողուած էր , քաղաքի մը յատակ գծեց . և զԼրտաշ Թագաւորը նոյն տեղը տանելով , ցուցուց ու յորդորեց որ նոյն յատակագծին վրայ քաղաք մը շինէ : Սքանչացաւ Թագաւորը , և խնդրեց Լննիբաղէն որ ինքը շինուածքին գլուխ կենայ : Բիւստենի մէջ շինուեցաւ հոն մեծ ու գեղեցիկ քաղաք , որ Թագաւորին անունը առաւ , և համբաւեցաւ Հայոց մայր քաղաք ” : Լ.յս գեղեցկահիւս պատմութեան վրայ ինքը Պլուտարքոս անգամ հաւատք չընծայելով երկբայական եղանակաւ Կ’ըսէ թէ ըսելով , անստուգութեան կասկած կու տայ : Եւ յիշուի , Կուռն . Եւպոս որ Լննիբաղայ վարուց գրողն է , այս պատմութիւնը ամենին չյիշեր , այլ կ’ըսէ միայն թէ Լննիբաղ Լնտիդոսին պարտուելէն ետքը Կրետէ գնաց , անկէ ալ Բիթանիոյ Պրուսիաս Թագաւորին քով , ու հոն մեռաւ² : Ուստի թէպէտ և Հաւատանք թէ Լրտաշատին գծագրողը ու շինութեան վերակացուն Լննիբաղն եղած ըլլայ , բայց Ստրաբոնի ու Պլուտարքոսի զուրցածէն սաչափը ստոյգ կ’երևնայ , որ իրենցմէ յիշուած Լրտաշատը Լրտաշիաս հայ իշխանէն շինուած է . և թերևս՝ քաղքին հնարաւոր ճարտար ու ամուր գրիքը համար սեպած են թէ այնպիսի քաղաք մը միայն ժամանակին Լննիբաղը կրնայ գծող ու կառուցող ըլլալ : Լրդ Ստրաբոն զԼրտաշատ քաղաք ամրաշէն կ’անուանէ , շինուած այն կտոր տեղւոյն վրայ , որ Լրասիս գետը ոլորուելով ծոց մը կը ձևացընէ և մէջի երկիրը ինչպէս Թերակղզի կ’ըլլայ : Լ.յս Թերակղզւոյն չորս կողերը կտրած

ժայռեր էին և Լրասիայ ղայրացկոտ ջրերը կողերը ծեծելով շուրջ կը բորբէին , բաց ’ի պարանոցէն , որ փոսերով ու պատնէշներով ամրացած էր : Լ.յս գեղեցիկ քաղաքը փայտաշէն էր կ’ըսէ պատմիչը , որ Կորբուդոն Հռոմայեցւոյ զօրավարը առաւ այրեց մոխիր դարձուց Բրիտանիոյ յիսուներորդ տարին³ :

Երկրորդ շինող քաղաքին Լրտաշատայ , ըստ պատմութեան Սովսեսի Կորենացւոյ , է Լրտաշէս Բ Հայոց Թագաւորը : Լ.յս իշխանը ’ի մանկութենէ ’ի վեր Լրուանդայ երկիւղէն արտասահման եղած , շատ աշխատանքով ու վտանգներով Թագաւորութիւնը ձեռք ձգելէն ետքը , ելաւ իր հայրենատուր գաւառները պտըտելու : “Եւ եկաւ , կ’ըսէ պատմիչը , այն տեղն որ Լրասիս ու Սեծամօր գետերը իրար կը խառնուին . (ջուրին խառնուած տեղը) բլուր մը կայ , որուն հաւնեցաւ Լրտաշէս . հոն քաղաք մը շինեց , անունը դրաւ Լրտաշատ ” : Լ.յս բացայայտ վկայութենէն կը տեսնուի , որ Լրտաշէս նոր քաղաքը հիմնելու համար նոր տեղ հաւնեցաւ ընտրեց շինեց ու անուանեց : Բնտրած տեղն ալ ոչ եթէ Լրասիին պարուրած տեղն է , ինչպէս արտաքինք կ’աւանդեն , այլ Սեծամօր ու Լրասիս գետերուն իրար խառնուած անկէանը ծայրը , ուր առաջուց քաղաք չկար , այլ լոկ բլուր մը անհամեմատ գեղեցկութեամբ : Բլրոյն ժպտուն երեսը դէպ ’ի արևելք կրնայէր , և կը տեսնար դիմացը դուր և ընդարձակ դաշտավայր մը գունագոյն ծաղկամբք պաճուճած : Բլրոյն աջ կողմէն Լրասիս գետը մայր Լրարատին ու պարգեւատուր երկրին քաղցր ջրերը իբր աւանդ առած ցնծալով ծփալով բլրոյն արևելեան կողերուն քսուելով վերջին ողջոյնը կու տար և Կասպիական ծոցերուն վերստին յանձնելու սրընթացաբար կը վազէր : Իսկ ձախ կողմէն յորդաջուր խորաջուր վտակ մը , որ

1 Վարդ Լուկուլլեայ : 2 Տես անդ :

1 Տակիտ . Տարեգր . ԺԴ . ԽԵ :

2 Խոր . Բ . ԽԹ :

Բայակէն գետոյն նոր ցայտած աղբիւրներէն ձեւացեալ մօրիէ մը կը խաղայ, և գեղեցիկ բլրոյն ձախի դարակողերը զովացընելով կը խառնի Երասխին մէջ, հոն իր կարճ կեանքն ու անունը գեղեցիկ բլրոյն նուիրելով անցայտ կ'ըլլայ։ Իսկ արեւմտեան կողմի հեռաւորութե մէջ կը տեսնուին Վեղամի կճային՝ ու կապարագոյն լեռները, որ քանի երկրիս բոլբերէն վերբերած են, իրենց բնութիւնն ու գեղը բնաւ այլայլած չեն։ Երեկոյեան ոսկեզօծ ճառագայթները այս լեռներու ծոցերէն յակընթած դաշտին վրայ զարնելով կը գուարճացընէին, և լեռներէն մէկ մեծ կիսաօտուեր մը լեռնոտին անտառներուն վրայ իջնալով դիցաբնակ դաշտաց պատկերը կենդանակերպէր։ Այսպիսի երեկոյ մըն էր անշուշտ երբ Սանորդին Արտաշէս բլրին ծաղկահասակ ծայրը գտուեցաւ։ Հոն բնութեան գեղեցկութենէն սիրտը յափշտակուած, կառնք ըրաւ հրաման տուաւ որ իր կենաց նուիրական անունը գեղեցիկ բլրոյն ճակատը գրուի։ Երասխ անոր փառաւոր կամայը ձեռնտու եղաւ մայր փայտեր իր ուսերուն վրայ կրելով և քիչ ատենի մէջ արքայական գեղեցիկ քաղաք մը կանգնեցաւ Արտաշատ անունով։

Աղաքին չորս դին պարսպեց կրկնապարիսպ օրմով, դարաբլուրին ալ չորս դին երկու կարգ պարսպով պատեց և պարսպէն դուռս խոր խրամ բանալով բլուրը ամէն կողմէն անկասկածելի ըրաւ։ Այսպիսի ամրութեամբ ապահոված բլրան ծայրը շինեց ամրոց, ուր իր յատուկ արքունիքը գանձը պատիւը շտեմարանեց։ Բլրան ուսոց վրայ շինեց հոյակապ մեհեաններ իր հայրենի կուռքերուն համար։ փոխադրեց հոն նաեւ հին Պարթևաց անդրիները որ Սաղարշակ կանգնեց էր Արմաւրի մէջ՝ ի պատիւ նոցա։ Իսկ հայոց աշխարհի խնամակալ, երկրին բեղնաւորիչ ու ծննդոց արգասաւորիչ Արտեմեայ աստուածուհւոյն համար շինեց տաճար,

ու անոր անդրին Աագարանէն հոն փոխադրեց։ Այս Բլրոյնի մեհեանն ու արձանը կանգնեց մեծ ճամբուն վրայ, ուսկից որ քաղաք կը մտցուէր ու կ'ելլըցուէր, որ պահպանողական աջը ընդլայնած իր հովանաւորութեան տակը կը պատսպարէր Թորգոմեան տոհմին բաղդաւորեալ սերունդը։ Եսնցմէ զատ որչափ յաղթական սիւներ կոթողներ շիրիմներ անդրիներ որ դաւա Երուանդայ քաղաքին մէջ, Արմաւիրէն հոն տարած, ամէնը բերաւ Արտաշատ, և անոնցմէ շատ աւելի ալ իր կողմանէ աւելցընելով, ըրաւ ինչպէս ակրոպոլիս մը զարմանալի տեսքով ու շքեղութեամբ։ Արդ այս այն Արտաշատն է, որուն ոսկեկամար դրանդիներուն տակը ոսկի փոշի տեղաց Արտաշեսի գըլխոյն, որուն լուսահայեաց հովանոցին տակը տեղ մարգարիտ տեղաց Սաթեն կայ գլխոյն։ Այս այն Արտաշատն է, որուն դահլիճէն առաջին խրախոյս ու մրցանակ ելաւ աշխարհաշինութեան, բազմամարդելոյ, ուսումնասիրութեան, ճարտարութեան, երկրագործութեան, և ընդ ծով ու ցամաք վաճառաշահելոյ։

Արտաշեսեան Արտաշատը այլ և այլ կամուրջներ ունէր Երասխայ ու Սեծամօրի վրայ։ Սեծամօրոյ կամուրջը ետքէն Սաղարշապատի կամուրջ աւնուանեցաւ, այսինքն այն որ ի Սաղարշապատ կը տանի։ Իսկ միւսը՝ յիշատակաց արժանի՝ կը կոչուէր Տափերական, չեմ գիտեր շինողին անուանէ թէ տեղէն այսպէս կոչուեցաւ, որ կէս միդոնի չափ քաղքէն հեռու Երասխին վրայ էր։ Այս Տափերականը անուանի եղաւ նենգաւոր Բնակով, երբ իր եղեռնաւոր ձեռքը խոսրովային արեան թաթխելով ինքզինքը Երասխ նետեց արդար վրէժխնդրութենէն խալըսելու համար։ Սոյն կամուրջն է, ուստի վերջի անգամ անցաւ շինողին Արտաշիսի որդին Արտաւազդ, ու Վինայ ականց սև ժայռերէն հոսեցաւ խաւարչուտ մահուան խորխորատը։

Արտաշատ քաղաքը արքայանիստ եղաւ շինող Արտաշեսով և նոյն պա-

տուռն մէջ մնաց ինչուան Խոսրով որդի Տրդատայ, 259 տարիի չափ ժամանակ: Իրաւ Ս աղարշապատ քիչ մը աւտէն յափշտակեց անոր Թագաւորական աթոռը, բայց ոչ երբէք կրցաւ ճոխու թիւնն ու փառքը վերցնել: Եւս մեծ քաղաքը քանի գնաց ընդարձակեցաւ բազմամարդեցաւ, և խոսրովեան անտառներով եղաւ արքայավայել ու զուարճալի դաստակերտ մը, ուր Երշակունեաց փառքը կը ցոլանար:

Եւս է ահա Երտաշատ քաղաքին հիմնարկութեան երկրորդ պատմութիւնը. որ Երտաշիասեան Երտաշատէն շատ տարբեր է թէ դիրքով թէ ժամանակով: Սեր դարուս ազգային պատմիչք այս երկու պատմութիւնը միացնել ուզելով, համարեցան թէ մէկ Երտաշատ քաղաք կար, և անոր բուն հիմնող սեպեցին զԵրտաշիաս կուսակալ, իսկ Երտաշէս Երկրորդինը համարեցան առջինին նորոգութիւն: Եւս Սոլսէս Խորենացիին խօսքերը ազէկ հասկընալէս ետքը չեմ կրնար ատոնց կարծիքէն ըլլալ, և Երտաշատ անունով երկու քաղաք կար ըսելու ալ չեմ երկմտիր: Երտաշիասին շինածն այն է թերևս, որ Երշատ կը կոչուի, Երտազ դաշտին մէջ: Իսկ այն որ մեր գրոց մէջ առհասարակ Երտաշատ կը կոչուի, է Երտաշէս Երկրորդին շինածը, որուն վրայ որ խօսեցայ:

Ինչուան հիմա հին Երտաշատին հիմնարկութե վրայ խօսելու պարտքս կատարելէն ետքը, ունիմ զարհուրելի պարտք մըն ալ անոր կործանմանը վրայ երկու խօսք զուրցելու:

Երտաշատ քաղաքէն դուրս թէ ներս չեմ գիտեր, կար խոր ծակ մը քարակտուր ապառաժի մէջ խորած, որ Սիւրայ Երտաշատու կը կոչուէր և մինչև այսօրս կը կոչուի, ուր որ մահապարտները կը նետէին: Հոն նետուեցաւ արքայասպան Ենակայ որդին Վրիգոր, ուր տառնուչորս տարի անմահ պահուեցաւ ինչպէս կրակ յանթեղի, որ ետքը

նոր լուսով ու կրակով Հայաստան աշխարհը վառելու և լուսաւորելու սահմանուած էր: Վրիստոսական ճշմարտութեան սուրբ նշոյլը այս աստուածային մարդուն ձեռքովը ծագեցաւ Տրդատ Թագաւորին սիրտը, որ վառուած ու զրահաւորած “Իր ամէն զօրքովը ելաւ Երտաշատ գնաց, ու աւրեց Ենահտայ, Եպոզոնի, և ուրիշ կռոյց բազինները”, և Եստուածները կորան, պաշտօնասէր մարդիկ քաղաքէն հեռացան: Եւս եղաւ Երտաշատին առաջին կորուստը. սոսկալի է ասկէ ետքինը, որ պատահեցաւ Պապ Թագաւորի ատենը, Վրիստոսի 382 տարին: Որ ժամանակը, կ'ըսէ պատմիչը, “Շապհոյ զօրքերը եկան Երտաշատ մեծ քաղաքը, առին ու կործանեցին անոր պարիսպները... փայտեղէն շէնքերը կրակով այրեցին, քարով շինուածները քանդեցին. նոյնպէս պարիսպները ու քաղքին ամէն շինուածքները ապականեցին ինչուան անոնց հիմունքը, և ոչ մէկ շինուածք թողուցին, և քար քարի վրայ բնաւ չթողին: Վաղաքացիները բոլոր գերի ըրին. առին տարին քաղաքէն ինը հազար տուն հրեայ և քառասուն հազար տուն հայ (իբր 300,000 հոգի). քաղաքը անմարդ ու դատարկ ըրին ամէն բնակիչներէ”, և Եւս աղէտալի աւերածին վրայ իմ գրիչս կը պապանձի:

Շապուհին կործանած Երտաշատը թէպէտ և ետքը նորէն բնակելի եղաւ աւան կամ գիւղ անուանուելով, բայց ետքի ժամանակներս անունն անդամանհետացաւ, այնպէս որ հիմա կարծիքով միայն տեղը կը ճանչուի: Երտաշատին տեղագիծն ու դիրքը գիտնալէն ետքը (ըստ Խորենացոյ կամ արտաքնոց), կարծենք թէ Երասխայ շրջապոյտ կղզին կամ Սեծամօրին անկիւնը գտնալնուս պէս նախնի Երտաշատին տեղը գտած պիտի սեպուինք, որ ատանկ չէ: Հիմա անոր տեղը Երասխին քովերը փնտռել չըլլար. ինչու որ

1 ԵՄԵՐՄԵԼՈՒԹԻՒՆ, Վ. Կայաբ. Ս. Բարթոլոմէ. մայ առաքելոյն:

1 Ագաթանգ. ՃԼ: 2 Բուղ. Դ. ԾԵ:

Արասխայ ընթացից անհաստատութիւնը և շատ անգամ իրեն նիստը փոխած ըլլալը մեզի ծանօթ է¹ : անանկ որ Արտաշէսի ատեն ունեցած ուղղութենէն շատ աւելի հեռացած է հիմա և ուրիշ ուղղութիւն մը բռնած : Հնոց մէջ ինչուան ըսող կայ թէ Արասխ առանձին բերնով մը Ասսքից ծովը կը թափէր, որ ետքէն Սուրի մէջ սկսաւ խառնուիլ : Արասխայ գիրքը փոխուելուն պատճառ տալու է ոչ միայն նոյն ջրերուն յորդութիւնն և դաշտավայրին ուղղալարութիւնը, այլ և այն կողմերու գետնի մակերեւութին վեր վար շարժիլը ստորերկրեայ բռնութենէ մը պատճառած : ասոր յայտնի նշանն է նաև նոյն գաւառին մէջի ուրիշ գետակներուն ալ տեղւոյն փոխուիլը : Սիջին ժամանակի անանուն աշխարհագիր մը Արտաշատի տեղւոյն վրայ այսպէս կը գրուցէ : « Աջատ գետ (որ հիմա Վառնիի ջուր կ'ըսուի) իջանելով 'ի Վուին արբուցանէ զամենայն ոստան Հայոց, և անցեալ ընդ հարաւ անկանի Արասխ, յորոց 'ի միջի շինեալ է Արտաշատ քաղաք, ուր յառաջին ժամանակն խառնուրդք Սեծամորի : Իսկ այժմ փոխեալ զգնացան Սեծամորայ խառնի (Արասխ) 'ի մտից կուսէ » : Բացայայտ է վկայութիւնս : Աջատ գետը իր ընթացքը դէպ 'ի հարաւ խոտորած ըլլալով, Սեծամորին առջի Արասխ մտած տեղէն նոյն գետը կը մտնայ Արտաշատի քովէն : Իսկ Սեծամոր, որ հին ատեն Արտաշատի քովէն Արասխ կը մտնար, ընթացքը փոխած է դէպ 'ի արեւմուտք : Սուտի թէ որ այս աշխարհագրէն ետքը նոյն կողմի ջրերուն ընթացից վրայ նոր փոփոխութիւն եղած չէ, մենք հին Արտաշատը Աջատ գետին (կամ հիմակուան Վառնոյ ջուր ըսուածին) բերնին մօտերը պիտի փնտռենք : — Արտաշատի տեղւոյն մէկ յայտնի ցոյց մըն ալ ունինք իւր Սիւրապն Ուսաւորչի : Ինչպէս իրօք ալ շատ հեռի չեն դներ անկէ Տիւպրա տը Սոն

փերէօ և Սոնդիթ Արտաշատին հիմակուան աւերակները :

Առաջիկայ տեղագիծ պատկերը Տիւպոյին գիտնական ուղեւորութենէն¹ առած եմ : Վիտուն ու հայասէր ճանապարհորդը ասանկ կը պատմէ : « Առ զեցի դէպ 'ի աւերակները : աչքերս յագեցան անոնց ընդարձակութեամբը : վասն զի մեծութեան ու կործանման կողմանէ ասոր նմանը տեսած չէի : Հայոց այս հին մայրաքաղաքը Սեծամորին Արասխ մտած բերնին վրայ էր : հիմա զԱրասխ պատուարին չորս դին ոլորած չտեսնալով, ըսին ոմանք թէ այս ընդարձակ աւերակը չկրնար Արտաշատինը ըլլալ, առանց մէյ մը տաւակուսելու թէ Արասխ կրնայ նաև տեղը փոխած ըլլալ, ինչպէս իրօք ալ անանկ է : Ասան զի այս անհաստատ գետը յոգնած ամայի պարիսպներ թրը ջերէն, իր սրնթաց ալիքները տարաւ հարիւր վեստի չափ դէպ 'ի հարաւ : Այս գետին համար չկայ անանկ դիւրին բան, ինչպէս իր նիստը տեղափոխելու սեղանի պէս շիտակ դաշտավայրի վրայ, որ իր ջուրերէն քիչ բարձր է, և այլ և այլ խրամներով ու ակօսներով կտրտած, որ Արասխին ողողած ատենը կրնան ջրերը մէկ դին կամ մէկալ դին խոտորիլ » :

Այս ընդարձակ աւերակը այն կողմը գտուած աւերակներուն մէջ հնագոյնն է : Վաղքին հիւսիսային ծայրը միջնաբերդ մը կար բլրան մը ծայրը, որուն աղեղը դէպ 'ի քաղաք դարձած լարը Արասխ : Բլրին ոտքը երկու կարգ շրջապարիսպով պատած է, որ 1350 քայլ է, (Սոնդիթ մղոն ու կէս կ'ըսէ), ներսի պատուարէն չափելով : Այս պարիսպներն ու պատնէշները մեծ մեծ հողի աղիւսներով շինուած են, ինչպէս որ մինչև հիմա կը տեսնուին Սորեստանի ամենէն հին քաղաքաց աւերակներուն մէջ, կ'ըսէ Սոնդիթ : Բայց գիտնալու է, որ այս հողակոշտերը շարքով դրուած են քարայտակ հի-

¹ Խոր - Բ - 1, 2.

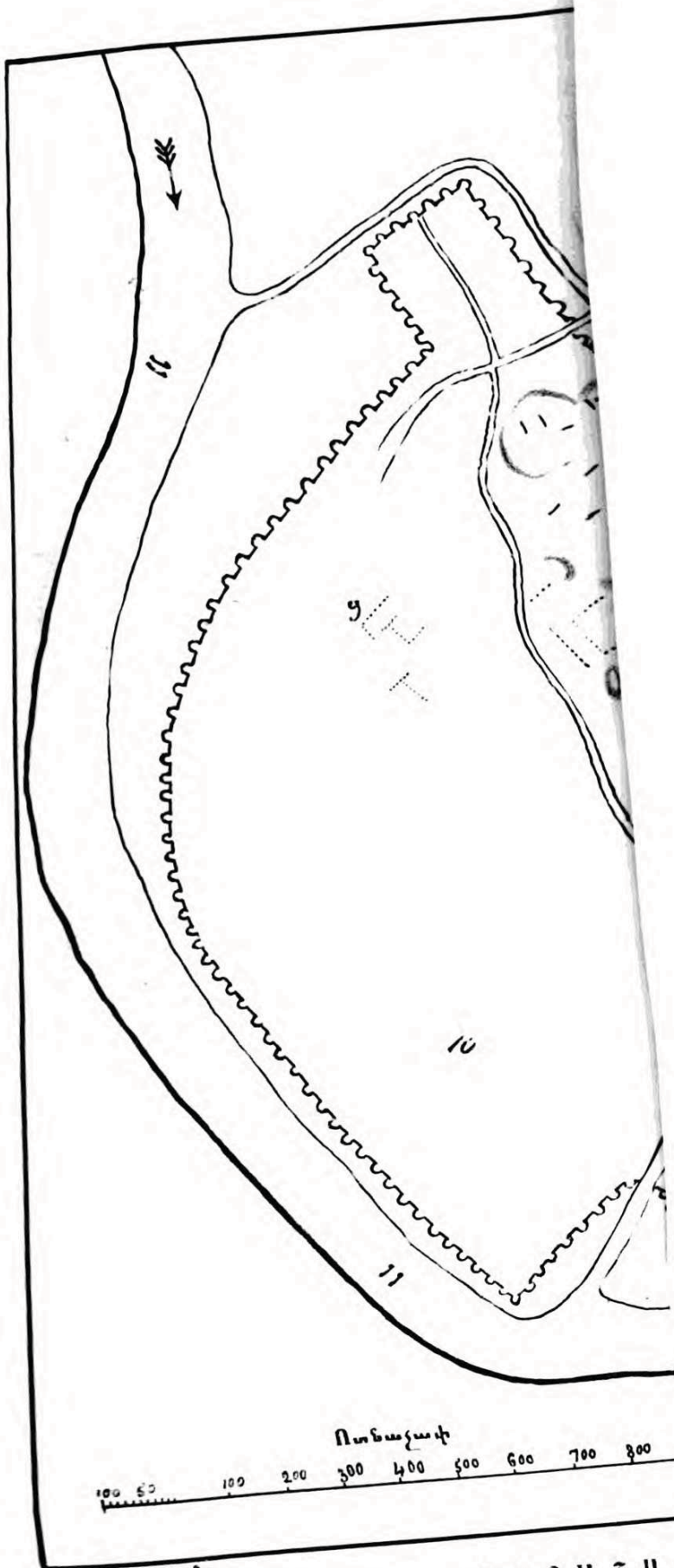
¹ Voyage autour du Caucase, ecc; par Frédéric Dubois de Montpéroux. Paris, 1839.

սէ
ւե
սծ
ով
ա.
ր.

այ
ին
ա.
յ.
յս
ա.
մի
փ.
ա.

ա.
ն.
նա
վը

—
ւէ,
աղ
յան
ւեն
Յէջ
ստ.
ւել
ու
ուր

Վ. Բ. Գ. Զ. Է. Ը. Թ. Կ. Լ. Խ. Ծ. Ծ. Ծ.

Ա. Բ. Տ. Ա. Զ. Ա. Տ.

ման մը վրայ . և կ'երևնայ թէ հին ա-
տեն այս հողապատուարին երեսը քար
հագուցած էր , և քարերը ցրուած ըլ-
լալով հիմա միայն մէջի զանգուած հո-
ղամարմինը մնացած է : Պարիսպները
չիտակ չեն , այլ տեղ տեղ կիսաբոլոր
մարտկոցներ ' ունէին յիսնական ոտք
իրարմէ հեռու : Ս'էկ պարիսպը մէ-
կալէն յիսուն ոտք հեռու է , և անոր
զուգահեռական , մարտկոցներն ալ առ-
ջիններուն համապատասխան . միայն՝
արտաքին պարսպին բարձրութիւնը ներ-
սինէն տասնհինգ ոտքի չափ ցած էր :
Արտաքին պարսպէն դուրս խիստ լայն
խրամ մը կար , որուն խորութիւնը չենք
կրնար գուշակել , որովհետեւ հիմա լե-
ցուած ու մշակուած գետին է , մէկ
մասն ալ բրնձնոց : Խրամին ջուրը Ս'ե-
ծամօրէն կու գար , թերեւ նաեւ Լա-
րասխէն , և պարսպին բոլորը դրսէն
շուրջ կը պատէր : Այս միջնաբերդին
մէջտեղը պզտի բլրակի մը ծայրը կը
տեսնուի հիմա Թագաւորի ապարանքին
աղիւսակերտ հիմը . իսկ բլուրը բոլոր-
ովին քշտած քրքրած ու քայքայած
հող է : Երտէնին յիշատակած Թա-
գաւորական պալատը որ երեսուն ու
վեց սեաւ ու ահեղ սիւներու վրայ կե-
ցած է եղեր , ըլլայ թերեւ այս բլրոյն
վրայ : 'Նմանապէս Սալմախիէ կ'ըսէ
թէ այս աւերակներուն մէջ տեղը կը
տեսնուի եղեր իր ատենը մեծ ապա-
րանքի մը մնացուածք . բայց հիմա չի-
նուածոց փշուրքէն ուրիշ բան չտես-
նուիր :

Իսկ քաղքին շրջանակը միջնաբեր-
դին պէս երկու կարգ պարսպով պա-
տած էր , բոլորաշէն մարտկոցներով , որ
կէս մը աղիւսով շինուած էր՝ կէս մըն
ալ խրամէն հանած կաւով : Այս պար-
սպին շրջապատը 7,000 քայլ է : Հիմա
այս մեծ քաղաքատեղոյն վրայ ուրիշ
հին շինուածոց մնացորդ չտեսնուիր ,
բայց Եթէ քանի մը պատերու հիմունք
և պզտի եկեղեցւոյ մը աւերակ :

Քաղքին կեդրոնին մօտ պատնէշնե-

րու հարաւային կողմը գտայ , կ'ըսէ
Տիւպրա , տասը տասուերկու հատ գե-
րեզմանական կարկառներ , ձեացած
միայն հողէ անօթներու բեկորներով
ու այրած ոսկերաց մոխրով , որոնց ա-
մէն մէկը տասնուհինգ քսան ոտք բար-
ձրութիւն ունին :

Քաղքին լաւագոյն Թաղը կ'երևնայ
թէ այս կարկառներու և միջնաբերդին
մէջտեղով կ'իյնար : Իսկ քաղքին հա-
րաւային կողմը պարտէզներ էին որ Լա-
րասխին վրայ կը նայէին : Հիմա այս
քաղաքսրմին մէջ եղած միջոցը կը վա-
րեն ու կը սերմանեն : Պզտի գիւղ մը
իրեն պարտէզներով քաղքին հիւսի-
սային ծայրի պատուարին ու միջնա-
բերդին մէջ անկիւնը կեցած է :

Ահա այս է Արտաշատ մեծ արքայա-
նիստ ու հռչակաւոր քաղաքին հիմա-
կուան մնացորդը : Սալմախիէ ու Ժամա-
նակը միաբանած հոյակապ քաղաքը
գետնի հաւասարեցին :

Տեղացոյց քուերը :

- 1 Արքունի պալատին հիմը :
- 2 Միջնաբերդին մարտկոցաւոր պարիսպը :
- 3 Միջնաբերդին գուռը :
- 3' Քաղքին արեւելեան գուռը :
- 4 Մեծամօրի գետը :
- 5 Գիւղ :
- 6 Եկեղեցի :
- 7 Քաղքին բաղամարդ Թաղը :
- 8 Գերեզմանական կարկառները :
- 9 Պարտէզք :
- 10 Հողապատնէշք , որ դեռ չափուած չեն :
- 11 Երասխայ հին ճամբան որ հիմա չոր է :
- 12 Հին խրամ , և հիւսիսային գուռն :
- 13 Բրնձնոց :

ԵՍ

Ջանա որ սղան իր զգացմունքներն իմացընէ ,
բայց իր մտաց գաղմուկները լռէ :

Տղուն զքեզ բարեկետ կերպէն կրնաս իմանալ
թէ որչափ կը սիրէ զքեզ :

Աւելի տղոց խօսքերուն ուշ կը դնենք մենք , քան
թէ անոնց լռութեանը : Սակայն սղաք կը լռեն
ամենէն աւելի հարկաւոր բաները , թէ չարին մէջ
ըլլայ և թէ բարւոյն , կամ երկչոտութեան պատ-
ճառաւ , և կամ վայելուչ կերպով բացատրել
չկրնալուն համար : Վայ ան դատաւարակին ու
հոգաբարձուին , որ լռութեան վախճանը չգիտէր
գուշակել :

ԴՈՄԱԶԻՈՅ